

ШЛЮБНІ СТРАТЕГІЇ ВИПУСКНИКІВ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ ТА ФОРМУВАННЯ СТАНУ ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ XVIII ст.

Більше ста років тому один із авторів, котрий досліджував „кінець старої Малоросії”, зауважив, якщо у перші десятиліття XVIII століття відбувалася партизанська боротьба за кожен п’ядь старовини, старого укладу, то в останні десятиліття існування Гетьманщини вона вже переживала „капітальну переробку не стільки зовнішнього, скільки внутрішнього свого буття”¹. Певною мірою це стосувалося й стану духовенства. На цьому складному шляху пристосування до нових соціальних умов парафіяльне духовенство України набуло всіх ознак стану. У процесі його юридичного оформлення, а також „закриття” для представників інших станів певну роль відіграли декілька факторів. Ми звернемо увагу на „шлюбний фактор”, котрий, як відомо, мав надзвичайне значення у становому суспільстві.

Маємо підстави стверджувати, що шлюбні стратегії молодих юнаків, вихованців православних колегіумів України, стали важливим фактором для розв’язання соціокультурного конфлікту, який загострився в українських єпархіях у середині XVIII століття й вплинув на формування стану духовенства. Хоча гендерні дослідження набули вже популярності у вітчизняній історіографії, ми практично не зустрічаємо в літературі сюжетів й навіть окремих прикладів, пов’язаних із створенням сімей духовенства в Україні, умовами шлюбів, пошуками майбутніми священиками супутниць життя, факторами, які впливали на такий вибір. У науковій літературі названі аспекти спеціально не досліджувалися. Окремі згадки про умови шлюбів вихованців колегіумів зустрічаються у працях видатних істориків церкви та освіти XIX століття (перш за все, П. Знаменського). Втім, зазначений аспект соціальної історії має перспективи для дослідження, оскільки збереглася достатня кількість джерел, які зафіксували „шлюбні історії”. В архівних фондах духовних консисторій та колегіумів, особливо у період 1750-1780 років, відкрито чимало документів, які фіксують справжній сплеск „шлюбних історій”. Такого роду питання неодноразово спеціально розглядалося архіпастирями українських єпархій, ректорами Києво-Могилянської академії та православних колегіумів. Як наслідок, маємо велику кількість указів та розпоряджень, звернень студентів, іншу справочинну документацію.

Для розуміння історичного ґрунту, на якому виникли ці „історії”, слід нагадати, що у XVIII столітті в Гетьманщині та Слобожанщині заміщення священно- і церковнослужительських посад відбувалося шляхом парафіяльних виборів. Духovenство як суспільний прошарок залишалося відкритим для представників різних суспільних груп. При цьому зауважимо, що право спадкового заміщення церковно-парафіяльних посад також мало місце, хоча воно значно поступалося традиції виборності². Протягом усього XVIII століття однією з ознак церковного життя в Гетьманщині та Слобідській Україні стала боротьба виборного начала зі спадковим. На територіях же власне російських, на яких практика спадковості давно перемогла, ця проблема вже не стояла (хоча виборність теж зустрічалася в окремих випадках), а замкненість духовенства вже наприкінці XVII століття набагато перевищувала замкненість усіх інших професійно-соціальних груп³.

Після приєднання українських єпархій до Московського патріархату шлюб з донькою священика став важливим фактором у пом’якшенні серйозного протиріччя й, можна сказати, сутички різних соціокультурних практик. „Шлюбні

історії” були частиною внутрішніх глибинних процесів, які відбувалися в українському суспільстві та були спрямовані на пристосування до нових умов життя в імперії й які (що важливо відмітити) не завжди детально регламентувалися з боку владних структур. „Шлюбне питання” зіграло важливу регулятивну функцію у створенні стану духовенства в Україні у XVIII столітті, фактично виступило важливим ланцюгом у процесі переходу від попередніх церковних традицій, які суттєво відрізнялися в Україні у XVII-XVIII століттях, до нових, загальноімперських.

Для того, щоб краще зрозуміти, як впліталися „шлюбні історії” у загальне тло історичних змін, необхідно звернути увагу на деякі обставини. Як вже було зазначено, в Україні у XVIII столітті почала складатися традиція спадкового заміщення церковнослужительських посад. Разом з цим „Духовний регламент” та ряд законодавчих актів перших десятиліть XVIII століття вимагали від єпископів призначати на церковні посади тільки осіб „вчених”, тобто тих, хто пройшов навчання у духовній школі. Законодавчі акти та додаткові роз’яснення містили вказівки для єпископів, згідно з якими вони повинні були в першу чергу керуватися освітнім цензом претендентів на священницькі посади, таким чином обмежуючи (та ігноруючи) право як спадковості, так й виборності. З цією метою єпископи були зобов’язані засновувати у своїх єпархіях духовні школи. В Україні кількість освітніх центрів у XVIII столітті суттєво збільшується. У 1700 р. засновується Чернігівський, у 1726 – Харківський, у 1734 р. – Переяславський колеґіуми, які орієнтувалися на навчально-виховні традиції Києво-Могилянської академії. Однак, незважаючи на об’єктивну можливість виконати вимоги щодо освітнього цензу священника, ситуація в українських парафіях мало змінилася на середину XVIII століття. Не випадково, П. Знаменський, який досліджував становище парафіяльного духовенства Російської імперії у XVIII столітті, відмічав, що в Україні, незважаючи на широке розповсюдження шкільної освіти у середовищі духовенства, парафії мали величезний вплив на всі справи, особливо на вибір духовних отців, й у багатьох випадках взагалі усували архієреїв від влади⁴.

Для кращого розуміння ситуації, в якій відбувався конфлікт інтересів, необхідно сказати про те, що парафіяльні вибори як такі не були заборонені законодавством імперії. В українських єпархіях розгорілася справжня боротьба. Щоб відчуті ступінь її загострення, наведемо характерний конфлікт, який спалахнув між чернігівським архієреєм Іродіоном Жураківським та парафіянами, а також козацькою старшиною Стародубського полку. Парафіяни не захотіли навіть вислухати І. Якимовича, призначеного на вільне місце священника однієї з церков, який, до речі, мав гарну освіту, закінчивши її класом філософії. Парафіяни були обурені самим фактом того, що кандидат був не їх обранцем. У конфлікті брали участь парафіяни, старшина, навіть гетьман й, безумовно, єпархіальне керівництво. У результаті архієпископ зазнав поразки й, „провівши вік свій у боротьбі з цим началом”, все-таки „пав у цій боротьбі”, при цьому був навіть звільнений з кафедри⁵. Подібні ситуації були настільки характерними, що з цього приводу був прийнятий іменний указ Анни Іоаннівни від 24 квітня 1735 року⁶, в якому київському, чернігівському та переяславському архієпископам наказувалося, щоб вони „у міста та села без згоди парафіян попів та дяків примусово не направляли”. Таким чином, практика виборів набула підтримки з несподіваного боку. Але, забігаючи наперед, зазначимо, що на законодавчому рівні вибори були заборонені тільки в 1797 році (хоча в Україні вони мали місце й на початку XIX ст.). Проте на законодавчому рівні так і не знайшли підкріплення привілеї „вчених” кандидатів перед спадкоємцями⁷.

Втім, Києво-Могилянську академію та колеґіуми щорічно завершували молоді люди, які потенційно могли зайняти священницькі посади, хоча їх не обов’язково обирали парафіяни. Виникла певна соціальна проблема, яка відбилася у документації цих навчальних закладів, де неодноразово зазначалося, що в Україні є велика кількість вчених „вільних людей”. Слобідсько-український губернатор

Є. Щербінін, який у 1779 році дізнався про нестачу службовців у Воронежському намісництві, писав, що „у Слобідській губернії є чимало вільних людей, вихідців з училищ”, які перебувають „без усілякої посади”⁸. Типова життєва ситуація відображена у проханні студента богослов'я Чернігівського колегіуму Самуїла Чайковського до Чернігівської дикастерії 15 травня 1788 р. Самуїл писав, що коли він навчався та „поневірявся з надією зайняти батьківське священницьке місце, ця батьківська спадщина була зайнята” іншим священиком. Самуїл, якому було вже 28 років, зазначав, що він „зовсім відчужений від своєї батьківської спадщини”, „не мав грошового прожитку, жив у бідності та розоренні”⁹. У таких випадках випускникам академії та колегіумів, серед яких були й сини священиків, доводилося шукати світські посади. Так було протягом усього XVIII століття. Соціальна проблема загострювалася ще й тому, що у цей час з боку держави значно посилювався контроль за чисельністю духовенства, в результаті чого відбулося його зменшення. Крім того, були введені штатні оклади (до цього в Україні оплата священику здійснювалася на підставі договору з парафією, який укладався під час виборів). Секуляризація церковного та монастирського землеволодіння також додала напруги.

Як свідчать документи, ініціатива у пошуку „соломонова рішення” належала єпархіальним архієреям. Вони вели боротьбу з парафіями вже декілька десятиліть, але у середині століття почали активно пропонувати суспільству знайдене ними рішення. Одним з цікавих документів, в якому сформульована нова стратегія місцевої церковної влади, є розпорядження київського митрополита Арсенія Могилянського, яке він зробив у 1765 році. У розпорядженні повторювалися попередні рішення відносно того, що духовенство мало віддавати своїх синів для навчання в академію (це традиційне розпорядження, яке всі ієрархи видавали щорічно з початку століття). Крім того, йшлося про те, що ті священики, які бажали „здати” своє священницьке місце зятям, повинні віддавати своїх доньок за людей вчених, тобто тих, які закінчили курс колегіумів або академії. Дане розпорядження примітне тим, що у ньому зафіксована спроба встановлення співвідношення між рівнем освіти кандидата та багатством (чисельністю) парафії. Митрополит наказував священикам, які мають у своїй парафії 80-100 дворів, віддавати доньок за „богословів” (тобто тих, хто закінчив вищий клас богослов'я), тим, хто мав у парафії 60-80 дворів – віддавати доньок за „філософів”. Тим же священикам, у парафіях яких було менше 60 дворів або у тому випадку, якщо вони „учительних людей у зятя при всій старанності розшукати не можуть”, обов'язково повідомляти про це керівництво, але за „людей неучительних доньок не віддавати”¹⁰.

Слід прокоментувати положення цього розпорядження щодо „здавання” священницького місця зятю. На перший погляд, це здається природним. Однак на тлі традицій, які існували в Україні, це було новим підходом. До цього часу доньки священиків зовсім не обов'язково брали шлюб із священиками. Джерела рясніють інформацією про те, що вони пов'язували свою долю із виборними козаками, представниками козацької старшини. Одруження дворянина з донькою священика також було достатньо розповсюдженим явищем в українських єпархіях і на початку XIX століття, й документи рясніють подібними прикладами¹¹. Слід також враховувати, що в українських єпархіях була досить розповсюдженою практика переходу представників козацької старшини у священики, внаслідок чого духовенство мало родинні зв'язки із високопосадовцями. У цілому, як відзначали історики церкви, суспільне становище священиків в українських єпархіях у XVIII столітті було достатньо високим, а ставлення до них різних станів суспільства вельми чемним, що зумовлювалося саме відкритістю цієї соціальної групи¹². Таким чином, розпорядження київського митрополита орієнтувало священиків-батьків на нові шлюбні стратегії для своїх доньок. Документ виглядає достатньо несподівано на тлі попередньої традиції та практики. Наскільки ж українські ієрархи проявили у цих пропозиціях винахідливість? Скоріше за все, вони пильніше придивилися до досвіду російських єпархій, у яких уже наприкінці XVII століття стало

традицією, що за відсутності спадкоємця-сина місце духовної особи переходило у спадщину до чоловіків доньок та онук¹³. Підкреслимо, що тільки у 1799 році був прийнятий закон, згідно з яким доньки духовних осіб „відаються заміж за церковників, яким переважно перед іншими даються місця, що надають їм утримання, а також родині померлого”¹⁴. У доповіді Синоду з приводу прийняття цього спеціального законодавчого акта відмічалось, що до нього єпархіальні архієреї намагалися піклуватися про доньок-сиріт, роблячи це кожен по-своєму, відшукуючи різні засоби.

Про гостроту проблеми свідчить те, що архієреями українських єпархій у ті ж роки видавалися розпорядження, які були схожі на розпорядження київського митрополита. У 1757 році переяславський єпископ Гервасій Лінцевський видав указ „про підшукування женихів” для „сиріт жіночої статі” з сімей духовенства. В указі йшлося про необхідність представлення відомостей про таких сиріт до духовної консисторії. Передбачалося, що цим дівчатам „за міркуванням консисторії призначені будуть як чоловіки з чесних та достойних учнів, які навчаються у семінарії, з посвідченням... префекта про добропорядність та навчання”¹⁵.

Усе це й зумовило той факт, що в останні десятиліття XVIII століття спостерігався справжній бум „шлюбних історій”, героями яких були женихи „вчені”, тобто випускники Київської академії та православних колегіумів. Так, у XVIII столітті скромні доньки українських священиків – Олімпіади, Васси, Марії, Ганни, - стали бажаними подругами для багатьох добре освічених юнаків, які без них не могли розраховувати на гарні життєві перспективи. Втім, не тільки кандидати у женихи з надією дивилися на такі союзи, але й представники церковної та світської влади.

Оскільки прикладів „шлюбних історій” чимало, можна спробувати встановити декілька основних варіантів розвитку шлюбних сценаріїв у залежності від конкретних обставин, а також, що не менш важливо, настроїв парафіян.

Виконуючи розпорядження архієреїв, діючі священики просили єпархіальне керівництво „підшукати” для своєї доньки семінариста, який міг би заступити друге священницьке або дияконське місце у цьому ж храмі. Звучали ці прохання доволі невігядливо, наприклад: „священик Прокопій Попов бажає видати свою доньку за семінариста, який міг би поступити у це село у священики або диякони”¹⁶. Або ж так: „не знайдеться хто-небудь з вчених до моєї доньки для заміщення... дияконського місця Миколаївської церкви села Циркунів”¹⁷. Подібні прохання від священнослужителів стають характерним явищем у всіх єпархіях¹⁸, особливо масовим у 1760-1780-і роки, чого не спостерігалось раніше. Ці звернення священиків зазвичай підтримувалися єпархіальним та колегіумським керівництвом. У дослідженнях зустрічаються згадки про те, що священницькі місця передавалися не тільки зятям, але й чоловікам онучок священиків¹⁹. З проханьми до архієреїв зверталися й удовиці священиків. Наприклад, дружина померлого священика Миколи Рейпольського Євдокія у проханні до харківського єпископа повідомляла, що має доньку Єфросинію, 16 років, й просила „надати доньці жениха зі студентів [Харківського колегіуму. – Л.П.], з тим, щоб він заступив священницьке місце мого чоловіка”²⁰.

Інтерес представляє вивчення всіх етапів розгортання „шлюбних історій”. Початком їх, як ми бачимо, були прохання на ім'я єпархіального архієрея з вказівкою місця (церкви, парафії), в якому була дівчина, куди й запрошувався „вчений” кандидат у священики. Архієреї надавали відповідне розпорядження у навчальний заклад. Наступним й достатньо незвичним для попереднього часу моментом у повсякденному житті академії та колегіумів стала практика „оголошень” про дівчину „з місцем”, яка виникла саме у ці роки. Що відбувалося далі, ми можемо реконструювати, встановлюючи типові розгортання „шлюбних історій” з окремих характерних сюжетів.

Зазвичай у проханнях, які подавали батьки-священики, були відсутні описи

парафії. Однак єпископ, виносячи резолюцію на прохання, очевидно, мав та враховував ці дані, оскільки виносив рішення про те, у якому конкретно класі колегіуму зробити оголошення для бажаючих одружитися. Іноді це рішення передбачало оголошення для усіх бажаючих²¹, у інших випадках називалися конкретні класи, як правило, вищі – філософії або богослов'я²². Значно більше подробиць містили прохання, в яких запрошували жениха для доньки померлого священика. У цьому випадку описували всю родину священика, оскільки подальші турботи про неї лягали на плечі майбутнього чоловіка. Характерним прикладом є прохання, подане белгородському єпископу у 1771 р. У ньому повідомлялося про смерть протопопа Успенської церкви села Хатнього, про існування священницького місця й можливості одружитися з донькою померлого священика. Вказувалося також, що у родині священика є син Федір (12 років), який навчався у Харківському колегіумі, доньки Катерина (17 років), Васса (10 років), Олімпіада (4 роки) та Олімпіада (22 роки)²³. Єпископ наклав резолюцію оголосити у Харківському колегіумі для бажаючих „викладачів світських або студентів богослов'я взяти законний шлюб із донькою покійного протопопа ... й узяти місце не тільки священика, а й протопопа”²⁴. У проханні згадуваної Євдокії Рейпольської значилося, що вона має сина Павла, який навчається у Київській академії, а також двох синів – Симона (навчається у Харківському колегіумі) та Іоанна (підготовлений до школи). Удова просила чоловіка для доньки, щоб її вона „могла при дітях ... харчі мати та забезпечити... трьох синів, які знаходяться в училищах”²⁵.

Наступний етап – прийняття рішення юнаком. Наскільки швидко він його приймав і чи знайомився потенційний жених зі своєю майбутньою дружиною? У більшості випадків висновки можна зробити на підставі непрямой інформації. Наприклад, 13 вересня 1788 року з белгородської консисторії у Харківський колегіум оголосили: „Чи не бажає хто з учнів богослов'я... священницького місця та взяти шлюб з Вассою, небогою попаді”²⁶. 16 вересня колегіумська канцелярія вже рапортувала, що кандидат знайдений, це студент богослов'я Іван Лободовський, який „на це бажання своє оголосив”. Враховуючи дати указу та рапорту, а також розташування церкви (Хотмизьке відомство), навряд чи потенційний жених встиг навідатися на місце майбутньої служби та познайомитися із нареченою. Швидко прийняття рішень характерне для більшості цих „історій”. На прохання Євдокії Рейпольської у той самий день, коли у Харківському колегіумі було повідомлено про вакантне місце та наречену, знайшовся бажаючий студент богослов'я, син священика Василь Василенков²⁷.

Рідкісним випадком довготривалого розгортання подій є справа студента богослов'я Переяславського колегіуму М. Богословського. З якоїсь невідомої причини він їздив на потенційне місце служби та одруження не один, а з архимандритом Досіфеєм. Після поїздки 27 вересня 1780 р. М. Богословський подав прохання переяславському єпископу, в якому писав, що хоча він їздив до удови священика й „знаки весільні отримав”, однак він побачив „для себе важкі обставини”. А саме: „ані ґрунту для поселення, ані руги, ні роковини не зазначено, а прибутки, з яких половину пані протопопша навіки домагається від мене, вельми злиденні..., із загрозою розорення всього мого життя”²⁸. Переяславський єпископ прийняв рішення відшукати для М. Богословського інше вакантне місце священика у єпархії, оскільки він вже „заручився із донькою померлого протопопа миргородського Романа Кониського із надією отримання парафії її батька”²⁹.

До речі, студенти колегіумів іноді навіть порушували порядок отримання дозволу на шлюб, якщо раптом доля дарувала їм щасливий випадок – доньку священика з вільним місцем. Так, студент богослов'я Чернігівського колегіуму Василь Ігнатович у 1791 р. гостював у знайомого у с. Лиственці, захворів, а потім взяв шлюб із донькою померлого священика Іоанна Сташевського. Пояснюючи порушення процедури, студент як пом'якшуючу обставину зазначив, що його умовляв місцевий поміщик та його дружина, погодився на це й другий священик церкви³⁰.

Вивчаючи „шлюбні історії”, не можна не звернути увагу на те, що у більшості

справ, навіть коли вони супроводжувалися детальним розглядом ситуації, ім'я дівчини не згадувалося. Наскільки це випадково? Вивчення справочинної документації, яка велася у колегіумських канцеляріях та єпархіальних консисторіях, дозволяє побачити певну мовну формулу, яка з'явилася у документах й перш за все зустрічалася у проханнях. Хоча існувало декілька її варіантів, ключовими словами були: „місце для одруження”. Дехто писав у проханнях, що „знайшов для одруження місце”³¹ або пропонувалося „місце для богослова та шлюбу”³², або ж удова священника просила „знайти людину для заручин з її донькою в надію захисту ... священницького місця”³³. Навіть у рідкісних випадках, коли студент, як наприклад, студент богослов'я Чернігівського колегіуму Самуїл Чайковський, їздив на місце потенційної служби та бачився із нареченою, у проханні до єпархіального керівництва про одруження із донькою вдови священника Даніїла Пінгулевського він писав, що „я та попадя та донька з обох боків згодні”³⁴. Коли ім'я доньки й називалося, акцент робився на іншому. Так, у проханні до чернігівського архієпископа (1798 р.) попадя Євдокія Григорович просила „на половину парафії надіслати у надію священства до доньки чоловіка”³⁵. Наприкінці століття в указах консисторій дозвіл на шлюб та священницьке місце формулювався такими словами: „студенту богослов'я [Харківського колегіуму] Матвію Прямоковському дозволяється взяти законний шлюб із надією вступу у священники Хотмизької округи слободи Грайворон до Миколаївської церкви на місце священника Іоанна Пилицького”³⁶.

Більшість „шлюбних історій” завершувалося вінчанням. Втім, траплялося, що студентам відмовляли у дозволі на шлюб. Так, 26 жовтня 1799 р. чернігівський єпископ Віктор не дав дозвіл на одруження студенту філософії Гавріїлу Яновському, який у проханні серед іншого писав, що має слабе здоров'я. Єпископ дотепно зазначив: „Дивне міркування прохача! Пояснюючи постійні свої слабкості здоров'я, він просить дати йому дозвіл на одруження у надію священства, сподіваючись ... одружившись отримати сили”³⁷. Втім, справжня причина називалася далі. Наприкінці століття архієреї вимагали від студентів завершити повний курс навчання, тому єпископ Віктор, обґрунтовуючи відмову, писав керівництву колегіуму, щоб студенти риторики та філософії з подібними проханнями не зверталися. У 1800 р. переяславський єпископ відмовив студенту філософії Василю Батієвському, також повертаючи його до навчання. У цьому випадку теж називалася й додаткова причина відмови. Студент, подаючи прохання, „з'явився у французькому жилеті, з таким же ціпком, й під час самої літургії... не знімав... капелюха, ... при поданні прохання проявив грубість та говорив нечемно”³⁸.

Втім, життя дарує й несподіванки. Джерела зафіксували й випадки, коли кандидатів „на місце” й у жених так й не знаходилося³⁹. Однак причини „холодності” женихів усе ж не були пов'язані із почуттями. В одному з найбільш докладно описаних випадків очевидною причиною відсутності жениха було небажання втручатися у спірну справу, де свої права на місце вже пред'являли два кандидати⁴⁰. З 1760-1770-х років розповсюдилася практика, коли родичі дівчат, у випадку, якщо до неї „не случается ані філософ, ані богослов”, як останній шанс привозили дівчину прямо до архієрея. Його просили, щоб він „дав” жениха на свій розсуд. Архієрей відправляв дівчину до керівництва академії або колегіумів, яке викликало філософів і богословів „на оглядини” або просто ставило її біля дверей класу⁴¹. Розв'язки з нетерпінням чекали „ритори”, до яких переходило право обирати наречену, якщо серед студентів старших класів так й не знаходилося бажуючого⁴².

Кандидату на священницьку посаду після вступу до шлюбу, за традицією, ще необхідно було отримати підтримку парафіян на виборах. Примітно, що коли діючий священник передавав місце зятю або жених знаходився до сироти, кандидат зазвичай підтримувався на виборах парафіянами. Успіх пояснювався, мабуть, добрими стосунками із парафією діючого (або померлого) священника. В архівних матеріалах, які збереглися, не знайдено жодної „історії”, яка б завершилася

сутичкою з парафією при розгортанні подібного сценарію. Хоча, як уже зазначалося, конфліктні ситуації були надзвичайно частими, коли єпархіальне керівництво призначало на місце священика „вченого” кандидата, який не був пов’язаний із парафією. У другій половині XVIII століття парафіяни, місцеві поміщики, козацька старшина нерідко (й успішно!) об’єднували зусилля проти кандидата від архієрея⁴³. Отже, отримати згоду парафіян в українських єпархіях у цей час було непросто. Після процедури обрання, парафіяни, за звичаєм, дарували „своєму” священику „на господарство” щедрі подарунки (корову, теля, овець, копицю сіна), жінки своїй „пані-матці” підносили необхідні у господарстві речі⁴⁴.

Отже, шлюб з донькою священика ставав певним етапом до сприйняття суспільством й затвердження традицій спадковості у заміщенні священно- і церковнослужительських посад. Доньки священиків, імена яких зазвичай не зберегла історія, фактично сприяли тому, щоб спадковість при заміщенні священно- і церковнослужительських посад остаточно перемогла традицію парафіяльних виборів в Україні наприкінці XVIII століття. Цей шлях через шлюбні союзи був не тільки сприйнятий громадою, але й підтриманий. Це знайшло прояв у тому, що наприкінці століття нерідко самі парафіяни виявляли ініціативу у підшукуванні відповідної „партії” для доньки свого священика. Наприклад, у проханні, яке консисторія передала до Харківського колегіуму у березні 1795 року, зазначалося, що на вакантне „вигідне дяконське місце... парафіяни просять семінариста сановитого, голосистого та доброзвичайного та обіцяють його одружити з вигодами”⁴⁵. Правлінню колегіуму наказувалося представити „відомість бажаних учнів, із зазначенням їх якостей”⁴⁶.

До цього часу відноситься й виникнення ряду прислів’їв, у яких згадується шлюб доньки священика. У різних районах України у декількох варіантах зафіксоване прислів’я, яке звучить так: „Квапишся, як попівна заміж”, „Хапається, як попівна заміж”, „Не будь ласий, як попівна заміж”⁴⁷. Такі прислів’я, на наш погляд, свідчать про те, яку увагу приділяли шлюбу у священницькому середовищі. Така стурбованість долею дівчат стала сприйматися суспільством як типова для духовенства. До речі, з цього може скластися враження, що доньки священиків брали шлюб у юному віці. З багатьох „шлюбних історій” стає ясно, що шлюбний вік наречених не опускався нижче 16 років, а для більшості випадків характерним був більш зрілий вік – близько 20-22 років. Такі показники шлюбності наречених дещо вищі, ніж у цей час було типовим у Російській імперії у дворянському середовищі, коли нареченими ставали 12-13-річні дівчата⁴⁸. Середній вік чоловіків, який можна вивести із розглянутих справ, коливається у межах 24-26 років. До речі, у 1799 р. чернігівський єпископ Віктор, відмовляючи 22-річному студенту філософії Василю Рожановському, мотивував це не тільки тим, що студент не завершив навчання, але й тим, що він „млад”⁴⁹.

Безумовно, укорінення спадковості відбувалося не тільки через шлюбну практику. Церковна влада українських єпархій робила послідовні кроки у напрямку посилення стової замкненості духовенства, в тому числі й через закріплення за випускниками духовних навчальних закладів (які були дітьми священно- і церковнослужителів) церковних місць (як їх батьків, так й вакантних), шляхом встановлення відповідності штатів та відведених для випускників місць, посилюючи контроль за виходом на світську службу дітей духовенства. В українських єпархіях, у яких чисельність студентів була порівняно високою, місцеві архієреї докладали великих зусиль й достатньо ретельно контролювали такі напрямки соціальної політики вже у 1760-1770-і роки⁵⁰. Втім, названі та інші заходи могли дати результат тільки через певний час, а шлюб з донькою священика одразу ж створював спадкоємність у середовищі духовенства й вирішував протиріччя у церковному житті України, які особливо загострилися в останні десятиліття XVIII століття.

Джерела та література:

1. Пархоменко В. Конец старой Малороссии (1733-1786 годы в истории Левобережной Украинны) // Киевская старина. – 1905. – Т. ХСІ. – Ноябрь-декабрь. – С. 343.
2. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 11.
3. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – СПб., 1999. – Т. 1. – С. 98, 100.
4. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 18-19.
5. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1861. - № 51. – С. 568-570.
6. ПСЗ РИ. I. - Т. IX. - № 6724.
7. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 88-89.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІУК). Ф. 1973. Оп.1. Спр.1246. Арк.1.
9. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф.679. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 1.
10. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 146-147.
11. ЦДІАУК. Ф. 2012. Оп.1. Спр. 432. Арк. 13.
12. Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 21. – Вип.1. – С. 26; Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. – Дис ... канд. іст. наук. –К., 1998. – С. 158-159.
13. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 130.
14. ПСЗ РИ. I. - Т. XXV. - № 18921.
15. Геврасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // Киевская старина. – 1904. - № 12. – С. 433.
16. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 1865.
17. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 333. Арк. 1.
18. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 563, 1396.
19. Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. – Дис ... канд. іст. наук. –К., 1998. – С. 160.
20. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 40. Оп.1. Спр . 331. Арк. 3.
21. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 333. Арк. 1.
22. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 365. Арк. 17.
23. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 245. Арк. 1.
24. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 245. Арк. 2.
25. ДАХО. Ф. 40. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 3 зв.
26. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 1254. Арк. 7.
27. ДАХО. Ф. 40. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 1.
28. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1399. Арк. 1.
29. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1399. Арк. 3.
30. ДАЧО. Ф.679. Оп. 1. Спр. 1478. Арк. 3 зв.
31. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 236. Арк. 1.
32. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп.1. Спр. 1395. Арк.19.
33. ДАЧО. Ф.679. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 1 зв.
34. ДАЧО. Ф.679. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 1 зв.
35. ДАЧО. Ф.682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 254.
36. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 368. Арк. 18.
37. ДАЧО. Ф.682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 336.
38. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1887. - № 21. – С. 775.
39. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 365. Арк. 17.
40. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп.1. Спр. 1395.
41. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1864. - № 46. – С. 409.
42. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1864. - № 46. – С. 410.
43. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1395.
44. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1862. - № 32. – С. 478-479.
45. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 2319. Арк.1.
46. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 2319. Арк.1 зв.

47. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. – К., 2004. – С. 81, 111.
48. Пушкарєва Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.). – М., 1997. – С. 156-157.
49. ДАЧО. Ф.682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 356.
50. ЦДІАУК. Ф. 2007. Оп. 1. Спр. 2133; Ф. 2009. Оп. 1. Спр. 1515; Ф. 2012. Оп. 1. Спр. 432.

Валентина Хархун

●

ІДЕОЛОГІЯ ЯК РЕЛІГІЯ: КОНЦЕПЦІЯ "РЕЛІГІЄПОДІБНОГО КОМУНІЗМУ" У ЗАХІДНІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

У структуруванні тоталітарної картини світу, зокрема її радянського варіанту, вирішальну роль відіграє ідеологія. Особливістю радянської ідеології є те, що це не лише політичний план дій, а цілісний світогляд, "диктатура світоспоглядання" (М.Бердяєв), спосіб життя, у якому політична програма є лише компонентом. Специфічна ознака радянської ідеології полягає у тому, що, будучи світоглядно орієнтованою, вона поєднує дві характеристики - релігійну й філософську. Таким чином, радянська ідеологія постає, за визначенням Вільяма ван ден Беркена (William van den Bercken), "релігієподібною філософією" і "секулярною релігією" [1, 21].

Квазірелігійний характер радянської ідеології - це один із основних об'єктів дослідження у критичних аналізах комунізму. Релігійну домінанту у комунізмі вбачали марксистські теоретики, соціологи й філософи, починаючи з Генріха де Мана й Герберта Маркузе, Джозефа Схумпетера (Jozef Schumpeter) й Раймонда Арона (Raymond Aron), Миколи Бердяєва й Бертрана Рассела. Логіка наукових розвідок засвідчує, що у виробленні стратегічних дій щодо релігії слід шукати ключові передумови, що узабезпечили розгортання радянської ідеології, яку у сучасній гуманітаристиці кодифікують через домінанту релігійного: "політична релігія", "секулярна релігія", "ерзац-релігія", "релігійний ерзац", "своєрідна релігія"¹. Науковий дискурс відзначається домінуванням мови теології й релігійної феноменології у змалюванні комуністичної ідеології - вона догматична, гностична, есхатологічна, маніхейська, сотеріологічна, месіаністична, місіонерська й ритуалістична.

Загальновідомо, що основу радянської ідеології складає марксизм-ленінізм, який декларує однозначну позицію щодо релігії - це зразок войовничого атеїзму. Марксизм прагне не просто заперечити, а пояснити релігію. Він спростовує

1. У науці активно використовується концепт „політичні релігії”, задіяний Еріком Воєліном (Eric Voegelin) для характеристики універсальних ідеологій ХХ століття. Сучасний дослідник Джуан Лінз (Juan Linz) коментує це поняття так: „У випадку політичної релігії ми маємо справу зі складним і багатограним феноменом, із системою вірувань про владу, суспільство та історію, які забезпечують всеохопний світогляд *Weltanschauung*, що пропонує такі критерії правди, які несумісні з іншими поглядами, включаючи існуючі релігійні традиції” [2, 107]. У 30-х роках Раймонд Арон (Raymond Aron) застосував цей термін в аналізі тоталітарних ідеологій, а у середині 40-х знову термін, запропонувавши інваріант – секулярні релігії. Особливість цього феномену полягає у злитті двох форм мислення – політичної та релігійної. Секулярні релігії абсорбують метафізичні та спіритуальні компоненти, вони живляться основними поняттями філософії історії, адаптуючи їх з метою встановлення історичної правди. Секулярні релігії переміщують людські очікування про відплату і порятунок у колективну обіцянку про звільнення. Секуляризована релігійна енергія мобілізується для досягнення політичних цілей – секуляризація релігійного уможливило здійснення тоталітарної системи. Імітаційна сутність тоталітаризму, який паразитує на релігійному мисленні, зафіксована у терміні „ерзац-релігія”, запропонованому Францом Верфелем (Franz Werfel).